

Ірина ХЛИСТУН

ТОПОНІМИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ II ПОЛ. XX СТ.)

Серед власних назв художнього твору топоніми мають особливе значення, адже вони, підпорядковуючись загальним законам художнього тексту, є експресивно і стилістично насиченими та визначають його просторовий чинник (топос). Топоніми, за висловом дослідниці Т.В. Немировської, є "місткими й ефективними акцентами контексту, що створюють контрасти і світлотінь, підсилюють і приглушують основну тему контексту, створюють головні контури оповіді, зовнішній і внутрішній асоціативні ефекти та діють у чітко заданому автором ключі". Стилістичні й семантичні можливості топонімів особливо широкі й різноманітні в поетичній творчості.

Серед топонімів, уживаних у поетичних текстах другої половини XX століття, можна виділити такі розряди: хороніми (назви територій), гідроніми (назви водних об'єктів), ойконіми (назви поселень), ороніми (назви елементів рельєфу), урбаноніми (назви міських об'єктів).

З хоронімів-макротопонімів переважають назви частин світу, держав, великих територій. Назви материків і частин світу найчастіше вживаються для показу глобальних подій, явищ: "Ви чуєте, земля аж стугонить, / Дивуючи Америку й Європу. / То Африка підводиться з колін..." (Л. Забашта). Назви держав (або тодішніх союзних республік) вживаються у поетичних текстах, де передано враження автора від його відвідин того краю: "При кожній зустрічі з тобою, / О Білорусь, / Я не втаю, / Твоєю гордістю живою / Я душу сповню свою" (М. Нагнибіда); часто такий онім утілює захоплення автора (ліричного героя) найвизначнішими представниками певного народу: "Крізь історії пил, крізь розпачливий вереск війни / Силуетом Діаса і Лорки ти стала, Іспаніє, / На безхмарному небі моїх наболілих зіниць" (Б. Олійник). Іноді назви держав (разом з ін. топонімами) можуть уживатися для створення гумористичного ефекту: "Взуття наше скріплював дрід, / на штанях – химеристі лати: / Сполучені (ниткою) Штати / і Греція з островом Кріт" (Д. Білоус).

Природно, найбільшу частоту вживання має онім **Україна**, особливо вагомий і семантично наснажений. Крім прямого значення вітчизни, рідного краю, він має й інші. Цей поетонім може символізувати патріотичні почуття своїх громадян: "Ми на **Україні** хворі **Україною**, / На **Україні** в пошуках її..." (М. Вінграновський), а також болю, гіркоти, переживання за долю батьківщини: "... зліва у грудях пече **Україна** – / Стигма твоя" (І. Римарук). Онім **Україна** виступає і в значенні "народ України": "Петербурзьким шляхом, по коліна / Грузнучи в наметах, боса йшла / Зморена, полатана **Україна**, / Муку притуливши до чола" (І. Драч). Цей поетонім може символізувати і місце наукового й творчого сподвижництва її громадян, як у поемі І. Драча "Хліб Івана Франка": "З університетських кафедр гнаний, /

Україна – кафедра твоя" (І. Драч). Авторські почуття любові до вітчизни чи туги за нею можуть виражатися у створенні оказіонального оніма: "Пробач мені, кохана **Прикраїне**, / І матере, не проклені мене" (В. Стус).

Інші хороніми – назви територій України вживаються у поетичних творах про малу батьківщину ліричного героя: "Я в рідній **Волині** позичала / І ніжності й людської доброти" (Д. Луценко); "**Франківчино!** Моя висока земля, / З твоєї глини я, з твоїх страждань" (Д. Павличко).

Серед гідронімів переважають назви рік, менше назв морів, океанів, озер. Найбільше місце займають гідронім **Дніпро** та назви інших річок України. Поетонім **Дніпро** традиційно символізує в поетичних текстах рідний край, національний дух українців: "Життям гартована. Висока. / Несу у жилах кров **Дніпра**. / Моя душа – його притока / Ще з діда-прадіда й пра-пра..." (Г. Хмільовська). Синоніми його є засобом своєрідного екскурсу в історичне минуле України, а тому, відповідно, засобом характеристичним, оцінним: "я одвічно такий / Як **Дніпро** / **Бористен** / І **Славу** / Воля й душа незакуті – / Я і сокіл в польоті / Я і віл у роботі / І жасминовий куц..." (Ю. Завгородній). Топоніми **Дніпро** і **Київ**, **Дніпро** й **Україна** часто виступають як нерозривні: "Ії [Анні Ярославні] снівся батько. Добрий. Мудрий. / ... І **Київ**, янгол златокудрий / З блакитними крильми **Дніпра**" (Д. Павличко); "Щаслився ж і цвіти, метелику малій, / На долю і на волю тополину, / Понад **Дніпром** на світ, на **Україну**" (М. Вінграновський). Поетонім **Дніпро** незрідка символізує і велику кількість, масу чогось, зокрема води: "Що то були за грози. Блискавиці! / Громи! Озони!.. Мовби хтось **Дніпро** / Підняв на небо, там перевернув / І вихлюпнув на світ!.." (П. Усенко). А інші назви річок?

Поєднання в одному творі назв річок різних регіонів України виражає поняття єдності українського простору: "На **Псло**, на **Ворсклу**, на **Сулу**, / На юні води непочаті / Ліг золотий осінній сум..." (М. Вінграновський), а добір гідронімів з однаковим початковим звуком підсилює це відчуття єдності: "Білі яблуні, вишні в цвіту / Над **Дніпром**, над **Дністром**, над **Десною**" (Л. Дмитерко). Часто гідроніми персоніфікуються, у чому вбачається вплив фольклорних мотивів: "З **Дніпром** вінчається **Десна**... / Ти знов веснуєш, Україно" (Д. Луценко). Назви рік інших країн пов'язані з поняттям чужого краю, не-України: "Калино, ти живи! Вві сні і наяву / Приходжу я до тебе, прилітаю / З-за **Єнісею**, **Вісли**, з-за **Дунаю**..." (І. Драч). Протиставлення у контексті гідронімів своїх і чужих – це, по суті, протиставлення понять "батьківщина" – "чужина": "То як тобі велося там, у Франції, / Регіно Анно? Що не вечір-чорнобров, / То, звісно, й сум... / ... Що ж, **Сена** – не **Дніпро**..." (В. Коломієць). Деякі назви річок стали символами, як-от онім **Дунай**, який ще в українському фольклорі набув зна-

чень "велика ріка", "велич": "Нам думати про новий урожай, /Щоб стали в ріст пшениця, як **Дунай**..." (Д. Павличко); "Твого [С. Крушельницької] співу краса була, очей, /**Дунаєм** любові /до людей..." (В. Коломієць), тому недаремно цей гідронім може персоніфікуватися, "отримуючи" від поета ще й ім'я по батькові: "Уклін, **Дунаю Йваничу**, тобі!.." (І. Нехода). Гідроніми інших груп теж найчастіше зазнають семантичних трансформацій, вибудовуючи яскравий образ у цілісній картині поетичного твору: "Я вас люблю, як сіль свою **Сиваш**..." (М. Вінграновський); "Забути б все й податись у матроси – /на **Тихий** океан твоїх очей!" (В. Затуливітер).

Серед ойконімів, природно, найбільше українських. **Київ** як назва столиці України – один з головних національних символів у творчості українських поетів II пол. ХХ ст.: "Увінчаний навечно Вічем Волі – /Наш **Київ**, наш святий Єрусалим!" (Г. Хмільовська). Цей поетонім виражає і радість буття: "Це щастя, як життя, одне й безкрає, – /І в тому знак його, що сонце сяє. /Тече Дніпро і **Київ** наш стоїть" (Д. Павличко). Іноді **Київ** як назва великого індустріального міста може виступати в опозиції до села і природи як первозданних джерел добра і мудрості: "Поїду з **Києва**. Важке, підтале серце / На воді і на зорі понесу... /Прибудьмо з **Києва** на дині і на сливи. /На світ святий, на серце і чоло..." (М. Вінграновський). Назви українських міст у поетичних творах локалізують місця перебування ліричного героя (автора), сфокусовуючи в собі його почуття і враження: "Я побачив у **Львові** Міцкевича очі, /Кривоносові плечі й Франкове чоло" (В. Симоненко). Деякі ойконіми, пов'язані з історією України, покликані актуалізувати інформацію про відповідні події минулого: "Тремтять з відбитими ногами і руками /Козацькі черепи під **Берестечком**" (М. Вінграновський); "**Холодний Яр**. /**Суботів**. /**Чигирин**... /І дуб Залізняка, й круті байраки... /І в думках воскресають із сивин /поборники свободи – /гайдамаки..." (Д. Луценко). Як засіб ліризму автори використовують персоніфікацію українських ойконімів: "І **Ніжин** з посівання йде, /Де додому від **Полтави**..." (М. Вінграновський).

Образи малої батьківщини, створені в багатьох поетичних творах українських авторів, пов'язані насамперед з мікротопонімами – назвами сіл, містечок, що стають ключовими словами в контексті поезій: "Головне ж, щоб на світі було /Це ім'я найхимерніше – **Таценки**, /Білохате маленьке село" (І. Драч); "Вірю в пам'ять і серце людське: /Десь на теплих його півкулях /Є село моє – **Зачепилівка!**" (Б. Олійник); "Тепер я знаю: радість – то дорога /До яблунь, що в **Стопчатіві** цвітуть" (Д. Павличко). Такі топоніми часто є об'єктами авторської етимології: "В зелене **Журавне** летять журавлі, /А лебеді – у **Лебедин**" (П. Воронько). Для багатьох поетів вони – засіб показу краси, мелодійності української мови: "В нас назви сіл – мов кремін на ударі, /Як молотами куті якорі: /**Безрадиці**, **Трипілля** на горі, /**Кагарлики** із **Креничами** в парі; /**Слобідки Красні**, з місяцем у хмарі, /**Карапиші**, у сяєві зорі..." (А. Малишко); "... куди не кинь – барвистих слів роз-

май: /**Ромен**, **Боромля**, **Липова Долина**, /**Березів Яр**, **Лука**, **Зелений Гай**... /Так зберігає мова калинова /на гронах дивних свіжості росу, /щоб у майбутнє музикою слова /нести душі народної красу" (Д. Білоус).

Світові ойконіми, засвідчені в українській поезії, – найчастіше є назвами великих міст, культурних центрів, що стали джерелом натхнення поетів: "О **Париже!** Дві тисячі літ, /Задивившись в Сену свою, /Ти чаруєш красою весь світ, /А сьогодні – всю душу мою!" (І. Нехода); "Сяє **Ніцца** – золота підкова /На середземноморських берегах..." (І. Нехода). Часом назви міст, далеких територіально від України, допомагають передати патріотичні почуття ліричного героя: "О тополі мої, /Як далеко вас видно! /Я вас бачив з **Вільюська**, /Із **Хельсінкі** й **Відня**" (П. Дорошко). Більшість зарубіжних ойконімів в українській поезії досліджуваного періоду, акумулювавши певну історико-культурну інформацію, в поетичних текстах "вивільняють" її. Так, відстань просторова є, по суті, часовою: "З доріг людських таких слідів знесла /вселенська злива у мозольне русло, /що вранці одженеш гусят до Псла – /з-під **Рима** восени озвуться гуси" (В. Затуливітер). Аналогії в історичних подіях дозволяють поєднувати оніми, здавалося б, непоєднувані в часі і просторі: "Усі були красивими, либонь, /В останній день **Помпеї-Хіросіми**" (І. Гнатюк). Численні ойконіми вживаються у формі множини, уособлюють певні події, несуть відповідну оцінку: "У моєму селі було вже сто п'ятдесят В'єтнамів /і – з десятком **Майданеків**, /та ніхто не знає про це" (В. Коротич). Конотативні значення можуть мати і вигадані, міфичні ойконіми: "Супроти бур і злих завірюх /Шукайте своє **Ельдорадо**. /... Ідіть же своїм шляхом звитяги, /свій град відкривайте **Кітеж**" (П. Дорошко); ці оніми з різних культур втілюють людську мрію про багатство, щастя, нерозгадані таємниці буття.

Власні назви міських об'єктів, вулиць (урбаноніми) є важливими штрихами у змалюванні "портрета" міста: "Наш Київ умивається Дніпром, /Втирається хмарками з **Оболоні**. /Він починає день у передзвоні, /Йдучи у світ із миром і добром" (В. Кочевський); "Умань! Добра ласкава Умань. /Хмари в небі – мов сива шаль. /Я люблю у **Софіївці** думати, /Із минулого знявши вуаль" (В. Симоненко); "Я Париж полюбив за красу /Його площ, **Єлісейських Полів** /І за Сени русяву косу, /Від якої Париж захмелів" (І. Нехода).

Особливе місце займають у поезії власні назви церковних храмів, які часто символізують духовність, віру, красу: "Над цей тюремний мур, над цю журу /І над **Софіївську** дзвіницю зносить /мене мій дух" (В. Стус); "... і в вагоні легким, як **Андріївська** церква Растреллі, /ми поїдем в диму зеленавім печерських дерев" (І. Малкович).

З групи оронімів найчастіше вживаються назви гір і гірських вершин, адже діапазон функцій цих онімів у поетичних текстах дуже широкий. Важливе місце в українській поезії займають оніми **Карпати**, **Говерла**, оскільки часто пов'язуються не лише з почуттям любові до малої батьківщини, а й з національною самоідентифікацією: "Ти знаєш, мені не байдуже – /**Карпа-**

ти чи Каракорум [гірська система в Центральній Азії]" (Д. Павличко); "Не вмерле з Шумеру, /сокрите в санскриті – /луною через **Говерлу!**.." (В. Коломієць). Оронім **Говерла** як назва найвищої вершини Карпат часто в поезії означає силу, висоту: "Я маю міць гори **Говерли**, /Що в горі ще міцніш стає" (Г. Хмільовська); іноді вживається з конотативним значенням "висока гора": "Ну й намело, накучугурило! /Кругом – **Говерли** снігові..." (І. Муратов). Назви гір, як і інші топоніми, нерідко актуалізують історичну інформацію про минуле України: "А **Бусова** гора так височить високо, /Що вже не видно їй ні краю, ні кінця, /А Бусу там не буде самотньо, /Ми бачимо свого праотця" (Л. Забашта). До національних символів України належить, безперечно, онім **Чернеча** гора (**Тарасова** гора) – як святина українського народу, місце паломництва всіх шанувальників творчого подвижництва Т. Шевченка: "Гора **Чернеча** стала на коліна, /Взяла труну безсмертну в чисте лоно, /І вічність тополина стала поруч" (І. Драч).

Багато назв гір в українській поезії – світові конотоніми, відомі символи: напр., **Голгофа** – синонім до слів "мука", "випробування", "спокута", okazіonalно – "несправедливість": "Одна **Голгофа** споконвік була: /Розбійник і творець висіли поруч, /І в темряві не розрізняли їх" (Д. Павличко); **Олімп** – символ влади, слави, багатства: "Дороги йшли на всі чотири сторони: /Ті – на **Олімп**, а інші – в чорнозем..." (Б. Олійник); **Етна**, – в узагальненому значенні "вулкан", а також – "сила", "пристрасть": "А вчителька вергає ось, мінометна, /Аж детонується збуджена **Етна**" (І. Драч); **Парнас** – сим-

вол мистецтва, поезії: "І враз ні стін, ні ґрат, ні стелі, /І хтось невидимий збудив /Світ Калинцевих візій-див, /Драчеві клекоти і хмелі, /Рій Вінграновських інвектив, /Чаклунство Ліни, невеселі /Голобородівські пастелі /І Стусів бас-речитатив. /**Парнас!** І що ті шмони й допит?" (І. Світличний). Символічне значення можуть мати й okazіonalні авторські утворення, які несуть важливе смислове навантаження: "І, білоустий, я кажу: помри, /блукачу дня, зі свічкою своєю. /Бо дибиться **Гора Терпінь**. Під нею – /умри і встань, повержений Антею, /Стікс чорною поинявся течією, /і жде Харон погідної пори" (В. Стус); тут поетонім **Гора Терпінь**, крім прозорой прямої семантики, має ще й додаткові, виражені міфонімами **Антеї, Стікс і Харон**. Інші групи оронімів представлені менше. Вони можуть називати місце роздумів ліричного героя чи місце описуваних подій, а також містити словесно невиражену інформацію, яку доповнюють інші лексеми контексту: "Ходивши біля **Бабиного Яру**, /Де плаче вітер сивий, як пророк, /Я на червоний наступив листок, /Що з клена впав на плити тротуару" (Д. Павличко).

Топонімікон українських поетичних творів 50–90-х років ХХ століття відзначається не стільки залученням великої кількості власних назв, скільки розширенням їх функціональних можливостей: традиційне вживання топоетонімів поступається місцем новому, образному. Український поетичний топонім "переростає" рамки семантики локалізації, насичується новими конотаціями, символізується, стає важливим засобом емоційно-образного розгортання художньої структури.

М. Умань.

Анатолій БОРТНЯК,
письменник

НЕАТЛЕТИЧНИЙ АПОЛЛОН І ЧОРНЯВА СНІЖАНА (Із бесід з тими, хто прагне оволодіти культурою мови)

Хто б не родився на світ —
родовита людина чи проста,
Кожному з них, породивши,
батьки надають вже імена,

— писав Гомер, давньогрецький співець-мудрець. А ось український поет Терень Масенко віддавав данину людським найменням так:

Книга часу — це щастя й трагедія,
Пам'ять друзів — як чистий ромен,
Мого серця енциклопедія
Із любові і рідних імен.

Більшість наших поетів натхненно оспівували імена, вкладаючи в них особливе семантичне наповнення, виразне стилістичне забарвлення: «Єсть ім'я жіноче, м'яке і ясне, в йому і любов, і журба, і надія; воно, як зітхання бринить весняне: Марія!» (Максим Рильський); «Роксолана — то, значить, русинка» (Любов Забашта); «У труді коло землі ми тому і вершим плани, що у місті і в селі є у нас такі Івани!» (Степан Олійник); «Мав сильну і горду вдачу наш батько Щербань Трохим!» (Василь Симоненко). А ось яким інтимно-емоційним змістом наповнює дороге, улюблене ім'я, приховане в літері «Т»,

вінницька поетеса Ніна Гнатюк: «Хлопець із гуцульськими очима, із найкращим іменем у світі».

Не лише в поетичній, а й у загальноновживаній мові існує естетика людських імен, про яку академік І.К. Білодід писав: «Вона формується на основі історичного досвіду, історичних емоцій під впливом кращих зразків художньої літератури, мистецтва, національних традицій, культури народів світу».

Імена надають батьки. Але чи завжди продумано, зважено, розумно виконують вони цю важливу місію? Чи щоразу узгоджують власні суб'єктивні бажання, уявлення, претензії зі здоровим глуздом і добрим смаком, з реальним становищем новонародженої дитини, з її майбутнім, з передбачуваними особливостями та обставинами? Ні, часто, на жаль, зовсім не замислюються про результати. Мені доводилося зустрічати чорняву, мало не як негрятянка, жінку, звану болгарським іменем Сніжана, що якраз, навпаки, асоціюється з білим, сніговим кольором. Парадоксальне поєднання, таке ж, на мій погляд, неестетичне, як «чорний сніг».